

IS'HOQXON TO'RA IBRAT IJODINING JADIDCHILIK HARAKATIDAGI O'RNI

Toshpo'latov Azizbek ikromjon o'g'li

NamDPI filologiya kafedrası o'qituvchisi, PhD
azizbektoshpulatov1907@gmail.com

Abdullayeva Muhayyo Shavkatjonovna

NamDPI O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi talabasi
abdullayevamuhayyo8@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda milliy uyg'onish harakati bo'lmish jadidchilik tizimida Is'hoqxon To'ra Ibrat ijodining tutgan o'rni va ko'rsatgan fidoiyligi aks etadi. Tadqiqot Ibratning o'z asarlari, zamondoshlari xotiralari, shuningdek, zamonaviy o'zbek adabiyotshunosligi va tarixshunosligidagi ilmiy natijalarga tayanadi. Shuningdek, Ibrat lirikasining hali tadqiq etilmagan jihatlari, uning "usuli qadim" va "usuli jadid" orasidagi o'ziga xos intellektual pozitsiyasi va "Mezon uz-zamon" asarida ilgari surilgan g'oyalari muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: Ibrat, jadidchilik, usuli jadid, ma'rifatparvarlik, Turkiston, matbaa islohoti, "Mezon uz-zamon", "Tarixi Farg'ona", tilshunoslik, ijtimoiy isloh.

Abstract. The article reflects the role and dedication of Iskhokkhan Tura Ibrat's work within the Jadidism movement, which was a national revival movement in Turkestan in the late 19th and early 20th centuries. The research is based on Ibrat's own works, the memoirs of his contemporaries, as well as the scientific results of modern Uzbek literary studies and historiography. It also discusses aspects of Ibrat's lyrics that have not yet been studied, his unique intellectual position between "usuli qadim" and "usuli jadid," and the ideas put forward in the work "Mezon uz-zamon."

Keywords: Ibrat, Jadidism, usuli jadid, enlightenment, Turkestan, printing reform, "Mezon uz-zamon", "Tarixi Farg'ona", linguistics, social reform.

KIRISH. XIX asrning so'nggi choragida Chor Rossiyasining Turkiston o'lkasidagi mustamlakachilik siyosati tobora kuchayib, mintaqaning an'anaviy ta'lim tizimi va ijtimoiy tartiboti bosim ostida qoldi. Aynan mana shu tarixiy sharoitda paydo bo'lgan jadidchilik harakati milliy-madaniy uyg'onishning asosiy intellektual va tashkiliy maydoniga aylandi. Harakat dastlab ta'limni isloh qilishni maqsad qilib qo'ygan bo'lsa-da, vaqt o'tgan sari uning doirasi matbuot, adabiyot va siyosiy faollikni ham qamrab oldi.

Jadidchilik harakatining ilk manbai Ismoilbek Gaspirali tomonidan Boqchasaroyda tashkil etilgan "usuli jadid" maktabiga borib taqalishi tarixiy hujjatlar orqali tasdiqlangan. Toshkentlik jadid rahbari Munavvarqori Abdurashidxonov bu haqda shunday yozgan: "Yangi usul maktablarini barpo etganlar ham o'zlari eski maktab, madrasa va qorixonalarda tahsil olgan kishilar bo'lib, ular Gaspirinskiyning Boqchasaroyda nashr etilgan gazetasini mutolaa qilish orqali zamonaviy ta'lim tizimini anglab yetgan va kerakli o'quv kitoblarini oldirgan edilar" [1]. Bu fikrlar shuni ko'rsatadiki, Gaspirali g'oyalarining Farg'ona vodiysigacha yetib borishi uchun mahalliy tarjimonlarga ehtiyoj sezilgan. Ibrat ana shunday ko'prik vazifasini o'tagan dastlabki shaxslardan biri hisoblanadi.

Ibrat merosiga bag'ishlangan mavjud ilmiy adabiyotlar ko'pincha uning tarjimai holi yoki axloqiy-ma'rifiy dunyoqarashini o'rganish bilan cheklanib qoladi. Ammo Ibratning jadidchilik harakati ichidagi tutgan o'rnini uning barcha faoliyat yo'nalishlari orasidagi tizimli aloqalarni ochib berish orqali nazariy va metodologik jihatdan keng qamrovli tahlil qiladigan tadqiqotlar hali yetarlicha amalga oshirilmagan. Mazkur maqolaning asosiy maqsadi mana shu ilmiy bo'shliqni to'ldirishdan iborat.

TADQIQOT USULLARI VA MANBALARI. Ushbu tadqiqotda qiyosiy, kontekstual-tarixiy, genealogik tahlil metodlari orqali yoritib beriladi.

Tadqiqotda Ibratning «Lug'ati sitta al-sina», «Jome' ul-xutut», «Tarixi Farg'ona», «Tarixi madaniyat», «Mezon uz-zamon», «Ilmi Ibrat» she'riy to'plami, u yozgan gazetachilik maqolalari asos qilib olinadi. Shuningdek, Ibratni yaqindan bilgan zamondoshi Ibrohim Davronning esdaliklari, Munavvarqorining Ibratga yo'llagan taklif xati va boshqa arxiv materiallari hisobga olingan. Zamonaviy adabiyotshunoslik manbalari ichida U.Dolimov, K.Vohidova, M.Sariboyevaning tadqiqotlari, shuningdek, Jadid.uz hamda OAK darajasidagi jurnallarda chop etilgan maqolalar asosiy ikkilamchi manbalar sifatida foydalanildi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Ibrat jadidchilik g'oyalariga bexosdan emas, balki kuchli intellektual zamin asosida qo'shilgan. 1878-1886 yillarda Qo'qondagi Muhammad Siddiq Tunqotar madrasasida tahsil olgan Ibrat bu yillarda faqat diniy bilimlar bilan cheklanib qolmadi — Muqimiy, Furqat, Zavqiy kabi davr adabiyotining yirik namoyandalari bilan yaqindan muloqot qilib, ulardagi ijtimoiy tanqid va islohotchilik ruhini his etdi. Bundan tashqari, talabalik yillarida Ismoilbek Gaspirali tomonidan Boqchasaroyda nashr etilgan «Tarjimon» gazetasini o'qib, unda ilgari surilgan g'oyalar bilan birga ularni hayotga tatbiq etish metodologiyasini ham puxta o'rgandi.

ASOSIY QISM. Ibratning 1887-1896 yillarda Sofiya, Afina, Rim, Jidda, Bombay va Kalkuttaga qilgan safarlari ma'rifiy dastur vazifasini bajardi. U arab, fors, hind-urdu va ingliz tillarini o'rganib, bu bilimlar esa keyinchalik ko'p tilli lug'at tuzishida va «Jome' ul-xutut» asarida jahon yozuvlari tarixini qiyosiy tahlil qilishida mustahkam tayanch bo'lib xizmat qildi. Dolimov ta'kidlaganidek, bu sayohatlarni oddiy makon almashish deb baholab bo'lmaydi. Ular ma'rifiy material to'plash va jahon sivilizatsiyalari vakillari bilan intellektual muloqot o'rnatishning platformasi edi [2].

Ibrat Jadidchilik harakatining gurkirab rivojlangan davrida Farg'ona viloyatida harakatning asosiy muvofiqlashuvchisi va amaliyotchisi sifatida tan olindi. Munavvarqori Abdurashidxonov 1907-yilda unga maxsus maktub yo'llab, Toshkentdagi «usuli jadid» maktablari imtihon majlislarida ishtirok etishini so'radi: «Siz hurmatludan rajo qilurmizki, tavobeingizda bo'lg'on usuli jadidiya maktablari muridlari ila imtihon majlislariga tashrif qilsangiz, muallim va shogirdlar Sizdan mamnun bo'lur edilar». Bu taklif Ibratning jadidlar tarmog'idagi obro'li mavqeini yaqqol namoyon etadi.

Ibratning ta'lim sohasidagi faoliyati mavjud adabiyotlarda ko'pincha soddalashtirib taqdim etiladi: uni «yangi usul»ning so'zsiz tarafdori sifatida ko'rsatishga moyillik seziladi. Biroq birlamchi manbalar ancha murakkab manzarani namoyon etadi. Ibrat 1907-yilda «Turkiston viloyati gazetisi»da chop etilgan maqolasida «usuli savtiya» maktablarini tanqidga uchratdi va eski maktablarni ayrim jihatlarda undan ustun deb hisobladi.

Shunga qaramay, Ibratning amaliy pedagogik faoliyati boshqacha yo'nalishda kechdi. U 1886-yilda To'raqo'rg'onda tashkil etgan maktabida «usuli tahajji» o'rniga tovush metodiga asoslanib yangicha yondashuvni joriy etdi. 1907-yilda yangilangan maktabda ushbu metodikani yanada takomillashtirdi. 1912-yilda esa maktabda alohida qizlar guruhi tashkil qilindi. Dolimov keltirishicha, darslar ko'p hollarda «Is'hoqiya bog'i» [1]da harakatli o'yinlar shaklida o'tkazilgan.

Shunday qilib, Ibrat nazariy usulni to'liq qabul qilishni ham, yangi usulni ko'r-ko'rona qo'llashni ham rad etuvchi o'ziga xos «uchinchi yo'l» edi. Bu pozitsiya jadidchilik harakati ichidagi intellektual xilma-xillikni ko'rsatadi: harakat monolitik bo'lmay, turli empirik va nazariy yondashuvlarni o'z ichiga olgan.

Ibratning jadidchilik harakatiga eng strategik hissi 1908-yilda To'raqo'rg'onda «Matbaayi Is'hoqiya»ni tashkil etishi bo'ldi. Orenburgli matbaachi Gaufmandan o'n yillik muddatli to'lov sharti bilan kreditga olingan litografik mashina va jihozlar avval Orenburgdan Qo'qonga temir yo'l orqali, so'ngra Qo'qondan To'raqo'rg'onga tuya karvoni orqali olib kelindi. Bu o'sha davr uchun nihoyatda murakkab logistik amaliyot edi. Ibrat o'zi bu haqda shunday ifodalagan:

Maqsad bu ishdan erdi olamga ilm kasri,

Ham qo'ymoqqa asarlar yod ovari jahona...

Matbaaning ahamiyati nafaqat texnik, balki tizimli jihatdan ham beqiyos edi. «Matbaayi Is'hoqiya»da nashr etilgan asarlar jadidchilik harakatining to'rtta asosiy ehtiyojini qondirdi: savod chiqarish uchun mo'ljallangan darsliklar («usuli jadid» va «usuli qadim» maktablarida bir vaqtda alifbo qo'llanmasi sifatida foydalanilgan); ilmiy-ma'rifiy risolalar va lug'atlar; «Turkiston viloyati gazetasi», «Sadoyi Turkiston», «Sadoyi Farg'ona» kabi jadid nashrlari; hamda Ibratning o'z ilmiy asarlari. Bu tarzda Ibrat nafaqat muallif, balki jadidchilik intellektual mahsulotining asosiy ishlab chiqarish zaminini yaratuvchi sifatida ham tarix sahifasiga kirdi [4].

Ibratning «Lug'ati sitta al-sina» asari ko'pincha faqat leksikografik manba sifatida baholansa-da, u jadidchilik dasturidagi tilshunoslik islohotlari bilan bevosita bog'liqdir. Asarda arab, fors, o'zbek, hind, turk va rus tillari qamrab olingan. Jadidchilik harakatining muhim yo'nalishlaridan biri ko'p tilli ta'lim va xalqlararo muloqotni rivojlantirish edi; Ibrat bu yo'nalishni amaliy ravishda ro'yobga chiqardi, zira mazkur lug'at jadid maktablarida sharq va rus tillarini o'qitishda yagona qo'llanma vazifasini bajardi. «Jome' ul-xutut» esa yanada ulkan miqyosdagi asar bo'lib, unda qirqdan ortiq dunyo yozuvining kelib chiqishi va taraqqiyot tarixi ilmiy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Bu asarning strategik ahamiyati shunda ediki, u o'sha davrdagi alifbo islohoti munozarasiga mustahkam ilmiy asos yaratdi. Ibrat bu asarda «arabchilar» ham, «latinchilar» ham tomonini to'liq qo'llamay, qiyosiy tahlil yo'li bilan o'quvchiga mustaqil fikrlash uchun intellektual maydon taqdim etdi.

«Mezon uz-zamon» Ibratning eng kam tadqiq etilgan, biroq eng muhim asarlaridan biri hisoblanadi. Asarning o'ziga xos xususiyati shundaki, unda jadidchilik islohotlari sof dunyoviy pozitsiyadan emas, balki islomiy axloq tizimi doirasida asoslanadi. Asar to'qqiz mezonga bo'lingan bo'lib, har biri ijtimoiy hayotning muayyan qirrasini haqidagi mulohazalarni yoritadi.

Birinchi mezonda Ibrat ilmni saodat eshiklariga olib boradigan kalit sifatida talqin qiladi. Bu jadid mafkurasining asosiy aksiomasi bilan to'la uyg'un. Biroq farqli jihat shundaki, Ibrat bu g'oyani Qur'on va hadislar asosida rivojlantiradi: «Iymon til bilan iqrar bo'lib, qalb bilan tasdiqdir». Bunday uslub Ibratni Fitrat kabi sof dunyoviy

yo'nalishdagi islohotchilardan ajratib turadi va uning metodologiyasini «ilmiy islom» ya'ni zamon taraqqiyotiga muvofiq islomiy axloqni shakllantirish, deb belgilash to'g'ri bo'ladi.

Shu nuqtayi nazardan Ibratning jadidchilik harakatidagi o'rnini oddiy «ma'rifatparvar» sifatida emas, balki harakatga teologik-falsafiy poydevor yaratishga intilgan chuqur mutafakkir sifatida baholash aniqroq bo'ladi.

Ibrat jadidchilikdagi noyob «polimorf» arbob bo'lib, pedagogika, matbaachilik, lingvistika va she'riy publitsistikani bitta intellektual tizimda mujassamlashtirdi.

Uning «usuli jadid»ga tanqidiy yondashuvi ziddiyat sifatida emas, metodologik pishiqlik sifatida baholanishi kerak: Ibrat yangi usulning ayrim jihatlarini tanqid qilgan holda, amaliyotda yangi metodikani izchil joriy etdi. «Mezon uz-zamon» asari esa jadidchilikni sof dunyoviy islohot sifatida talqin qilishni inkor etib, islomiy teologiya bilan zamonaviy taraqqiyot g'oyasining murosasini ko'rsatuvchi kalit manba hisoblanadi.

XULOSA. Ishoqxon To'ra Ibrat jadidchilik harakatida faqat Farg'ona vakili sifatida emas, harakatga ko'p qirrali intellektual dimension bergan shaxs sifatida baholanishi zarur. Uning pedagogik faoliyati yangi metodikani amaliyotga joriy etdi; «Matbaayi Ishoqiya» nashriyot infratuzilmasini yaratdi; lingvistik asarlari harakat dasturini ilmiy asosga qo'ydi; «Mezon uz-zamon» esa islohotlarni teologik jihatdan legitimlashtirdi.

Ibratning jadidchilikdagi o'rnini to'g'ri baholash uchun uni boshqa namoyandalarga «parallel» emas, Farg'ona mintaqasidagi tarmoqlanish «markazi» sifatida ko'rish kerak: u Toshkent va Samarqand jadidlari bilan aloqani bog'lab, mintaqada mustaqil maktab-matbaa tizimini qurib, Farg'ona jadidchiligini umumturkiston harakatiga integratsiya qildi.

Shu ma'noda Ibrat ilmiy jihatdan hali to'liq baholanmagan, ammo o'z davri va zamonamiz uchun beqiyos ahamiyat kasb etuvchi siymosi bo'lib qolaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ibrat I. T. Lug'ati sitta al-sina. – To'raqo'rg'on: Matbaayi Is'hoqiya, 1901.
2. Ibrat I. T. Ilmi Ibrat. – To'raqo'rg'on: Matbaayi Is'hoqiya, 1909.
3. Ibrat I. T. Jome' ul-xutut. – To'raqo'rg'on: Matbaayi Is'hoqiya, 1912.
4. Ibrat I. T. Tarixi Farg'ona. Qo'lyozma. – Toshkent: Fanlar akademiyasi qo'lyozmalar fondi, 1916.
5. Ibrat I. T. Tanlangan asarlar. (Tuzuvchilar: U. Dolimov va N. Jabborov; Mas'ul muharrir: B. Qosimov. – Toshkent: Ma'naviyat, 2005. – B. 7.
6. Aralbayeva L.M., Miraxmedova Sh. N. Jadidlar harakatida Is'xoqxon Ibrat: asarlarida ma'naviy-axloqiy qarashlarning o'ziga xos xususiyatlari // Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – № 2. – B. 259–263.
7. Dolimov U. Is'hoqxon Ibrat. – Toshkent: Sharq, 1994.
8. Dolimov U., Jabborov N. So'zboshi // Ibrat I. T. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma'naviyat, 2005. – B. 40.
9. Vohidova K. A. Is'hoqxon Ibrat hayoti va ilmiy merosi haqida // NamDU ilmiy axborotnomasi. – 2018. – № 1. – B. 206–211.
10. Tillayeva R. O'QUVCHILAR FAOLLIGINI OSHIRISHDA TADQIQOT ISHI TASHKIL ETISH SAMARADORLIGI //O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI

UNIVERSITETI

YOSHFILOLOG

OLIMLAR

JAMIYATI.C.439.https://tsuull.uz/sites/default/files/02_06_22_toplam_til_va_adabiyot_ilmiy_va_amaliy_izlanishlar_yolidagi_0.pdf#page=439

11. R.T. Tillayeva. M.M.Q. Mo'aminova. O'quvchilarning axborot bilan ishlash kompetensiyalarini shakllantirishda adabiy-tanqidiy materiallardan foydalanish metodikasi "Science and Education" Scientific Journal / www.openscience.uz November 2023 / Volume 4 Issue
12. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=Hj9TC0QAAAAJ&citation_for_view=Hj9TC0QAAAAJ:u5HHmVD_uO8C
<https://inlibrary.uz/index.php/universaljurnal/article/view/59253>
13. <https://cyberleninka.ru/article/n/badiiy-asar-matnini-tahlil-qilish-metodologiyasi>